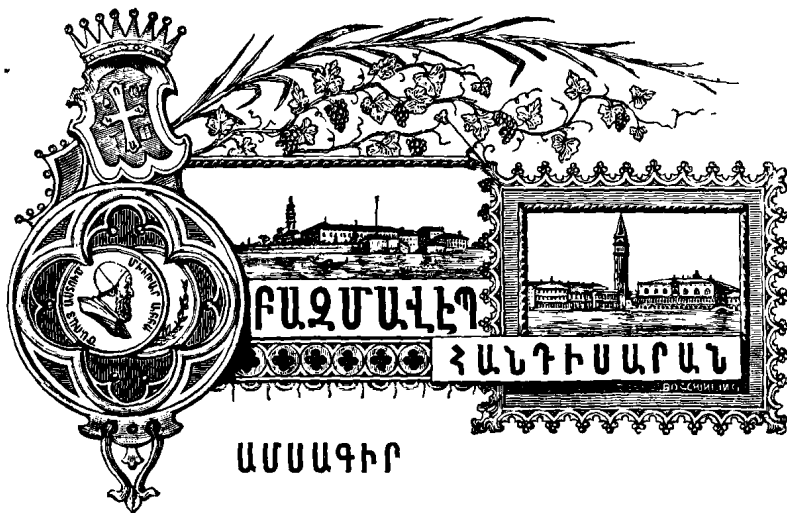

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆ. — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

1843-1897 ՀԱՏՈՐ ԵՒ ՆՈՏԵՄԲԵՐ

ԱՆԳԱՄ ՄԻ ԵՒՍ

ԱՌ ՏԷՐՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԵՂԻՇԵՒ ՄԱՍԻՆ

ԿԱՐԳԱՆԱՏԵՍԻՐ ԵՂԻՇԻ քննադատին՝ երբ կը տեսնեմք զնա մեր խորհրդածութիւնն ներէն ալեկոծուած, վեր ի վայր եղած, տենալային լեզուաւ մի խաղալմեր վերայ (ի Հանդ. ան. ԺԱ, 230)։ Ի՞նչ կարող էինք ընել. արդիւնաշատ նախնոյ մի եւ դարուց ի դարս ամենուն (բայց ի քննադատէն) արդարապէս սիրելի մատենագրի մի Համբան աւելի կ'արժէր մեզ, քան մի անգամ ինքն իւրմով եւ անգամ մ'այլ մեղմով ծանօթացած Տէրպօ. ղոսեանի մի անունը։

Սակայն զարմանալի եւ տարօրինակ երևտասարդ մի կը թուի դա. դեռ կը ջանայ վերստին ախոյեան կանգնել Եղիշի դէմ, յորմէ մեր խոնարհ խորհրդածութիւնքս հրաւիրած էին զնա Հանել հրաժարել. միանգամայն տեղադրով մեր վերայ կայծակ եւ կարկուտ։ Դա այս վերջին վարմամբ կը յիշեցնէ այն անվարժ ատամնարոյժը, որ հրապարակաւ իւր ճարտարութիւնը ցուցնելու համար աքցանը կը դնէ քարշելու ողջ ատամն, եւ երբ ազդարարութիւն կը լինի, բարկութենէն իւր գործինքը կը թօթափէ ազդարարին գլխոյն, դուռալով՝ թէ ինչո՞ւ «կարողութեանդ ջափը չես ճանաչում»։ Կը խաբուի նա՝ եթէ համարի աստափեցնել զմեզ այդու։ Իւր գործածած իրզուն, որովք կը կարծէ «զինաթափ» ընել զմեզ, բաւական է ինքնին ցոյց տալու. թէ որչափ անանկացած է ի փառսոյց։ Եւ թէպէտ ճանճութիւն է մեզ, սակայն մեր ձեռնարկը լրացնելու համար՝ տոխուած եմք անգամ մի եւս չափուիլ իւր Հեա, եւ

ի տես բերել վիճակը իւր նոր ջննդատառքեան, որ այս անգամ ձեռնթափ յեղիշեայ եւ ի Ղազարայ, կը յարձակի քանդել մեր խորհրդածութիւնը:

Յայսմ իւր ուղղութիւնն է, մերթ մի խօսք այս կողմէն առնուլ, մի ուրիշ խօսք միւս կողմէն, եւ անոնց բաղդորութեամբ կազմել այն ինչ որ կ'ախորժի, ինչպէս վարուած էր եւ Եղիշէի հետ. այս եղանակաւ կարելի է օրհնութիւնը յանձն փոխել եւ անէծքը յօրհնութիւն: Մերթ չհասկանալ մեր խօսքերը, կ'երեւի՝ զաւառաբարբառի գանադաւնութեան պատճառաւ: Մերթ զգետի պէս փոփոխել իւր կարծիքն՝ ըստ իւր նոր ջննդատառքեան՝ հակառակ մեր «միջնադարեանին»: Թորոմէ առ հասարակ փայտին այն ամէն խնդիրներէ, յորս թուի թէ իւր ներքին վկայութիւնն իսկ չէ արդարացուցել զիւրն: Այս ամէնը պիտի տեսնեն ընթերցողը որք ձեռնարկութեանց մէջ, որոց բոլորին եւս՝ եւ ոչ թէ լոկ մեր ընտրածներուն՝ ահա կը սկսիմք պատասխանել փաստերով:

Ա. Խօսքերով պարսից զհայն կ'ըրոնափոխութիւն ստիպելու նպատակին վերայ, ըսած եմք թէ Եղիշէ եւ Ղազար այս մասին ունին «մի եւ նոյն հայեացքը» (Բաշ. ՄԻ, 453). եւ յետ զայս հաստատելու՝ կը գործադրէինք շնորհման այս ձեւը. «Երբ երկուս պատմեաց հայցեցից մէջ անհրաժեշտ հարկ է ընտրութեան գնել, ... յայտնի է՝ թէ Եղիշէ աշխիշ ըստ կր ձեռնալը պարսից ձեռնածները» եւ այլն (454): — Քննադատը շնորհման խօսքերը յապակելով կամ չտեսնելով, հակասական կը գտնէ պատմեաց «մի եւ նոյն կայացքը» ունեյն եւ Եղիշէի «աւելի լաւ ճանաչելը». կատարելով մի հաւաքաբանութիւն՝ որում որ յափով ծանօթ լինելը կը հաստատէ իւր այդ վարմամբ: Իսկ եթէ ըրնորհումն հակառակ կը համարի քննադատութեան, ինքն ինչպէս կը գործածէ նոյն ձեւը լէլ 231. «Ասեմք մի բոպէ՝ թէ այդ այդպէս է»:

Բ. Խօսքերով վասակայ գործակցութեան մասին ի սկիզբան ապստամբութեան, ցուցած եմք՝ թէ վասակ նախ գրով հաւանութիւն տուաւ պատմութեան, եւ ապա մոզաց կողմն անցաւ (482-4): Ի պատասխանի ասոր՝ կը գրէ Տէրպողոսեան. «Ընդունելիք մի բոպէ որ վասակ այդքան փոփոխամիտ էր» (231): Փոփոխամիտ՝ նոյն տեղը յառաջ բերած էինք մեք Ղազարայ վկայութիւնը, որ «Թէպէտ եւ ոչ կ'ամառ, սակայն ի հարկի յանձն առելու միտքանէր ընդ նոսա» յապատմութիւն. մի խօսք՝ որ կը լրէ կարծեցեալ փոփոխամտութիւնը,

կամ ինչպէս՝ կ'ուզէ ակնարկել քննադատն՝ անհարկութիւնը: Սակայն հոս Փարսեցիքն քննադատին շփոթութած աչաց համար կը դառնայ «մի անշայտ» աղբիւր: — Դարձեալ՝ նախարարաց ի Սիւնեցւոյն ստորագրութիւն առնուլն որ կայ միայն առ Փարսեցւոյ եւ Վասակայ ձերբակալութիւնը լոկ առ Եղիշէի, մեք հիւսած եմք նոցա միաձայնութեամբ պատմած միւս դիպաց մէջ, անոնց սկիզբն գնելով «հայոց ապստամբութեան խորհուրդ կազմելը եւ անմիաբան խորհրդակցի մի (Չանդաղանի) քարկոծումն, զորս ունին երկու պատմիչքն այլ», եւ վերջ՝ «յաղուանից զուժկան հասնելը» որ նոյնպէս յատուկ է երկրցուն: Եւ յարելով թէ «մենք պատմացդ երկու հաւասար ծայրից մէջ դրուած անհաւասար տեղեկութիւնքն՝ իրրու մին միւսին լրացուցիչ՝ կը շարունգ այս կարգաւ», զաստարած եմք գանձել ըստ պատշաճի (483-4): Բայց որովհետեւ պատմիչը Չանդաղանի մահուան ինչ ինչ հանգամանաց (եւ ոչ էութեան) մասին տարածայն էին միմեանց, եւ մեք ստիպուած էինք մեր պատմութեամբ Եղիշէի իրաւունք տալ, եւ եզրակացնել թէ անոր հակառակ «Ղազարայ կողմանէ աւանդալուր եւ անստոյգ տեղեկութիւնք են», Տէրպողոսեան իւր կորովի արատողութեամբ մեր Չանդաղանի սպանութեան հանգամանքներն (ըստ Փրայ.) մերժելը նոյն իսկ մահուան մերժումն իմանալով, — որոյ հակառակը կը հաստատէին մեր յիշած յարակից խօսքերը, — ռուտի եւ անհաւասար տեղեկութեանց ծայրերն այլ «անհաշատար» կարծելով կամ կարդալով, «գարմանում է թէ ինչպէս մեր փոփոխական գրիչը մի քանի տող միայն յետոյ գրում է բոլորովին հակառակը»: Թէ «մենք պատմացդ երկու հասաւար ծայրից մէջ դրուած» եւ այլն: Կան զարմանքներ՝ որք ծիծաղ միայն կրնան շարժել կամ կարեկցութիւն:

Գ. Տէրպողոսեան անցեալ յօդուածոց մէջ ըսած էր եւ այս անգամ եւս գեա կը պնդէ՝ թէ «Եղիշէի ը յեղանակի բովանդակութիւնը (նոյնք եւ առ Ղ.գ.) կապածելի է» (231): մի ինքնատեղծ երեւակայութիւն, որում աւելորդ համարած էինք պատմականը (Բաշ. ՄԻ, 56): Եւ ճարպկութեամբ նոյն խօսքը որպէս թէ մեր քով այլ կը գտնէ. «Եղիշէ (քան զՂազար) քիչ անգամ ունի պատմական իրողութիւնէ գուրա տողեր, բայց յութեբերորդ յեղանակէն, յորում կը խօսի քահանայից վերայ» (551): — Կ'երեւի՝ երկար ժամանակ անցնելով, քննադատը մոռացեր է՝ որ «պատմական իրողութիւնէ գուրա տողերը» կը նշանակեն ո. զորոց օրինակներ,

վկայութիւնք եւ այլն, որովք չափազանց ճշտացած կ'ամբաստանէր զԵղիշէ: Գեթ յառաջ տանէր իւր ընթերցումն, եւ տեսնէր՝ որ իսկոյն մեր այդ տողերը կը մեկնուին այսպէս. « եւ ամենայն իրաւամբ նոցա բեւաբանը կը դնէ մերթ ժամերգութեանց մասունքը եւ մերթ այլ հոգեւոր խօսքեր »: Սուքա պատմութիւն չին, ստոյգ է, բայց եւ չին Հակառակ պատմութեան. իսկ « Ը յեղանակի թղթանդակոտրիմը » կամ « քահանայների նահատակութեան Հանգամանքը » իբրեւ պատմական իրողութիւն կասկածելի է » ըսելն, ամբողջ պատմութիւնը մերժել է, որ իւր քննադատութեամբ միայն կը լինի. եւ նովմիս դարձեալ կը լինի մերժել առաջին ըսածներն յա՛րորդ ի՛շի մէջ. « Խեղաթիւրուած են մեր ասածները նա եւ երբ Հագունին փորձում է մեր վրին փաթաթել եպիսկոպոսների նահատակութեան ուրացութիւնը »:

Դ. Խօսելով երկու պատմաց նախարարական ցանկերու վերայ, ի սկզբան անդ պարզապէս նոցա կազմութիւնը ներկայացնելու ժամանակ ըսած եմք՝ թէ Ղազարայ « երկրորդ սեպհականը կը զարտուղի երկրորդ Հանրականէն՝ նախադասութեամբ Պալուռնոյ քան զՎահեռնի » (11). եւ յետոյ ի քրնտութեան անոնց կը յաւելուինք՝ թէ Վահեռնոյն այդ ցանկի մէջ յիշուիլը գրչազատց սխալ է (15-6): Մեր այս վարմունքն « անուահամա ուրախութեան » մէջ կը խորանագէ գնա. ո՛յժ կը մտղծեմք իւր արտին եւ թղթերուն: — Ստոյգ է, քննադատն այլ Վահեռնոյն յիշուիլը « սխալ » էր Համարած, յայտնի չէր՝ Հեղինակին թէ զրչազատց, որք մեծապէս տարբեր բաներ են. այս անգամ երկրորդը կը Հաստատուէ՝ իմացնելով թէ իւր եւ մեր ըսածը նոյն են: Շատ լաւ, թող այդպէս լինի. բայց որչափ տարբեր են իւր եւ մեր այտի Հանած Հետեւութիւնքը: Մեք իւր այդ խնդրոյն ամբողջական ընթերցմանէն այս Հետեւութիւն կը յանդիմ. որովՀետեւ յայտնի կը տեսնեմք՝ որ Ղազարայ երկրորդ սեպհական ցուցակին մէջ կամուտ խանգարումն կայ, ուրեմն թէ Փարպեցոյն եւ թէ Եղիշէի սեպհական ցանկերու զանազանութիւնն յաւալ կու գայ անոնց զանազան տղբիւրներէ Հանուելէն: Իսկ մեր Հետեւութիւնն այս էր. որովՀետեւ Եղիշէի եւ Փարպեցոյ զանի մի սեպհականաց՝ ինչպէս եւ յիշեալ երկրորդին մէջ ակնեւեւ են գրչազարական փոփոխութիւնք, ուրեմն մասամբ օրինակողաց պտուղ է անոնց անմիաբանութիւնն ընդ Հանրաց կարծեալ, եւ անհիմն է յայլ եւ այլ աղբերաց կարծել գանձը: Այս էր պատճառ միւր ըսելուն՝ թէ Վահեռնոյն յերկրորդէն

արտաքման « պարզ անգամահատութեամբ գոհ չենք լինիր »: Յանկերու մասին դեռ յետոյ եւս:

Ե. Առ յոյն յղուած դեպքանաց մասին խօսելով, ըսած եմք՝ թէ Եղիշէի « յանդիման եղն » խօսքը Հակառակ չի լինիր միայն զՎատմ յիշելուն իբր դեպքան, եթէ նըկատեմք զսա « իբրեւ « վսի ոմն ի մեծ նախարարացն », (Եղ. 121) եւ գլխաւոր դեպքան. եւ այդու չի մերժեր՝ թէ նորա Հետ չլինէին ուրիշ Հետեւորդներ այլ, զորս Հարկ չէ Համարած յիշել » (Բաշ. ԾԻ, 486). եւ այդու Հաստատած եմք Հմայեկայ եւ ՄերՀուժանայ դեպքանակցութիւնն Վտմայ Հետ: Իսկ այդու ըսած եմք. « ... ընդհարապէս մեծապէս կասկածելի էին Ղազարայ յիշած անձինքը (լաւ լսեցէ՛ք՝ կը յաւելու Տրպոզ.), եւ այս կ'ստն՝ առելի գլխորինս խանգարուած ցոյց կոչ տայ » (Բաշ. ԾԻ, 55): — Քրնտնադատն անշուշտ կը կարծէ՝ թէ մեք երկրորդ անգամ կը մերժեմք յիշեալ երկու սեպուհները: Սակայն շատ կը խաբուի նա. մեր ակնարկած « Ղազարայ կասկածելի անձինքն » են Վահան ամատունի եւ նորա ուղեկից « տանտետետաքն Հայոց եւ նախարարք » կամ « Վահան ամատունի եւ այլք ի նախախարացն յիշադրանիշը տոնմն », որք Հակառակ են նոյն պատմչին յատկապէս յիշած երեք Հոգւոյ, մի նախարարի եւ երկու սեպհացն (ԾԻ, 486): Այս այսպէս լինելով, քրնտնադատին սոյն պարբերութեան ծայրը յառուցած ոչինչներու փոթորկէն — որոյ մի գերադանգ Եւոդ Հանդիմացած է աստ եւ բովանդակ յօդուածին մէջ — ոչ մի բան չըկարողացանք Հասկանալ. ուստի կը ներէ մեզ, եթէ առ այդ մեր պատասխանը լինի մի այլ ոչինչ:

Զ. Ապստամբութեան խորհուրդը դեռ « ըստ վաղ » այն է 441 թուին՝ « Կղերի մտքառ » ծագեցնելը, եւ ադոր պատմաւ միայն եպիս-

* Տէրգողութեան Հոս կը յաւելու՝ թէ « Հեւաքքէր է իմանալ՝ որն է այդ կէտի մասին Հագունու աղբիւրը »: Մեր աղբիւրն Եղիշէն է իւր յիշեալ խօսքով. երբ « յանդիման եղելոց » մէջ կու տայ մի միայն Հոգւոյ անունը, « մի ոմն ». իբր բարձրագոյն աստիճանի մարդ, ճիշտ նախարարացն », եւ այդ աստիճանի մարդ մի միայն է դեպքանաց մէջ, — ինչպէս եւ առ Ղ.Ղ. միայն Վահան է նախարարար եւ այլքն սեպուհ, — յայտնի է՝ թէ դիւ կը լինի զԵւխաւար դեպքանը, եւ ոչ թէ ճիշտ ի սեպհաց: Քան զայս պարզ բան կրնայ լինել:

կողմուսաց « սեռեռեայ ցանկոտրիանն » Համա-
րելը (Ժ. 303), եւ անոր Հակառակ մեր կար-
ծիքը՝ թէ 450ին (յետ ինն տարւոյ) Վա-
սակայ եւ մողաց Հրապարակաւ ձեռնարկած
սրբապգծութեանց առաջին առնելու « հարկն
ստիպեց ապստամբութիւնը », եւ թէ այդ
միտքն 449ին իրենք նախարարքն՝ եւ ոչ կը-
ղերն՝ յղացած էին ի Տիգրանի գործադրելու
ի ստիպել Հարկին (ՄԴ, 552), երբ կը պնդէ
Տէրպոզոսեան թէ « միայն տարբեր բաներ
են նոյն իմաստով՝ որ ունին մեր տողերը թէ
Վարդան եպիսկոպոսների կողմից ստիպուեց
ապստամբել »։ Աջանչելի՜ նոյնութիւն։ —
Նմանապէս գժարբան « Վասակայ ձեռին
Հարկաւոր գործիչ » եւ նորա կողմն « Հա-
կուած » լինելը, եւ « ապստամբելու մէջ ոչ
մի շահ եւ բարելաւութիւն իր ժողովրդի
համար չտեսնելով » անոր միշտ դիմագրելն
ըստ իւր, եւ ընդ Հակառակն մեր պնդելն
ըստ երկուց պատմչաց՝ թէ Վարդան ի Տիգ-
րոն իւր ընկերաց թոյլ առաւ ուրացութիւնը՝
միայն յետոյ ապստամբելու պայմանաւ
ի պաշտպանութիւն Հաւատոց (ՄԴ. 552), եւ
յետ դարձին ի Հայրենիս՝ « ի նահասակու-
թիւնն ցանկացեալ ընթանալն » (Ղգ.), որ է
գաղտնապէս պատրաստուելն յապստամ-
բութիւն, բայց « առ վայր մի Համբերելն »
պատանդից խնայելուն Համար, եւ ապա ի
տես յայտնի յանդիմութեան Վասակայ վեր-
ջապէս ի լուր իւր կուսակցաց գոալով,
« մինչեւ ցերբ Հանդուրժեմը թագուցանել
զեմադրութիւնն » (Ղգ.), դիմելն ի գոր-
ծադրութիւն իւր խոնրդոց, « նորից միայն
տարբեր բաներ են եղեր նոյն իմաստով »։
Երկնիկ Համոզումն։

Ե. Նախարարաց 441 թուին ի Տիգրան
երթալու ժամանակ քննադատին նոցա մը-
տաց մէջ ապստամբելու դիտաւորութիւն
տեսնելով սխալ Համարած եմք, նկատելով
զայն պատմողի այն խօսքը՝ թէ գնալէն յա-
ռալ թողին կտակներ՝ « Հրաման տուեալ »,
տաւանց յուսոյ ապրելու՝ « ոչ իբրեւ յակըն-
դու կ'երթային » ալ իբրեւ ի վճարումն
վախճանի », (թէ եւ քննադատը զեռ Հաս-
տատ կը մնայ Հայրենն չհասկանալու մէջ),
մինչդեռ ապստամբ մի ապրելու դիտամբ
եւ յուսով գրուի կ'ամբողջու. նկատելով
Գարեգին եւ այլ նախարարաց Համբերատար
ժողովարարութիւնը պէսպէս վշտաց եւ տանջա-
նաց (ՆՂ. 22-38), որք այդ վիճակին չէին
Հասներ՝ եթէ ապստամբելու կամք ունենային.
նկատելով որ նոցա նոյն իսկ 449ին ապրա-
ստամբութեան կասկած անգամ չուզելով տալ
(Ղգ. 132), եւ Հանդերձ « յառաջագոյն գի-

տացեալ գիտընդորոշան չարաբարոյ բռնաւո-
րին » գնացին « զանձինս ի մահ մատնեցին »
(ՆՂ. 71), ապա թէ ոչ ի Հայաստան պիտի
մնային՝ որով միայն կրնային ապստամբել։
Եթէ այսչափ փաստից Հաւատալը « միամե-
տութիւն եւ պարզութիւն » է մեր կողմէն,
իսկ Բնի բարդութեամբ պէտք է կազմել ա-
նուն այն դիւցազն քննադատին, որ մի
ցնցմամբ ուսին այդ բոլորը ջրած կը Համա-
րի։ Եւ Բնչպէս կոչեմք այն աչբը, որ 450-
51 ի « ազգային միահամուռ ընդդիմադրու-
թիւնը » մեր գրութեան մէջ կը խառնեն
441 ի եւ 449 ի մեր ցոյց տուած անգէն « կա-
մաւոր նահատակութիւն » Հետ։

Այս տեղ մի վարկեան Հարկ է գրելը
վայր դնել եւ ծիւղաղել (սահմանադոր կերպիւ)
Հետեւեալ տրամաբանութեան վերայ։ Արով-
Հետեւ, կ'ըսէ, Հաջք այլ եւ այլ ժամանակներ
« ապստամբում էին կամ ուզում էին ա-
պստամբել ոչ միայն կրակապաշտ Պարսիկ-
ների դէմ, այլ եւ քրիստոնէայ նախարա-
րների դէմ՝ զի՞մ գիշտում էին, երբեմն եզրօր-
դէմ եղբայրը » եւ այն, ուրեմն Հետեւաբար
441ին այլ ապստամբութեան կը ձկտին։
Թողումք այլ պատճառաբանութիւնը իւր գե-
ղեցիկ կազմութեան մէջ, եւ յաւալ երթեմք։

Ը. Գործեր եմք մի ծանր մեղք՝ ի քննու-
թեան վաւերականութեան թղթոց լեզուէն
Հայոց գրածին մէջ նա « աստային պատաս-
խանատու » կոչել է գժովսէփ, զոր մեք
յետ յիշելու զայդ՝ ազատաբար փոխել եմք
« միայն Յովսէփ պատասխանատու »։ Այս
Հանգամանքը թէ եւ ոչ մի յեղափոխութիւն
չի բերեր մեր յարակից բացատրութեանց
վերայ ի Հաստատութիւն նոյն թղթոյն, օա-
կայն մեք ի բոլոր սրտէ կը զղշամք այդ մա-
հացու յանցանաց վերայ... Մեք գիտեմք նա
եւ խոստովանել մեր սխալը։

Թ. Տէրպոզոսեանի առաջին յօդուածի վե-
րայ խօսելով, քսած եմք՝ թէ նա երկրորդին
մէջ « ուժացած կը թուի » ուշ ժամանակի
գործ Համարել գլխիւն, որոյ դէմ կը բռ-
նուէ նա։ Մեք սակայն իրաւունք ունենեմք
այդպէս կարծելու, նկատելով այն Հանգա-
մանքն՝ որով մինչդեռ առաջնոյն մէջ յիշու-
անգամ կը գրէր՝ թէ Վարդանանց պատմու-
թեան Հեղինակն ուշ ժամանակի պատմիչ է,
երկրորդին մէջ այլ եւս այդպիսի խօսք չի
գրուցեր, այլ միայն՝ թէ « կուսակցական »
է։ Այլ եւ կ'ըսէ, « Եղիշէն, ով որ է լինի
այդ անուան տակ ծածկուած »։ « ով որ
էլ » կրնայ թէ Ե եւ թէ յալորդ դարուց
մարդ լինել։ — Կը յաւելու եւս. « Պարսի-
քաղաքական միտումները, որոնք առաջ քե-
րին Վարդանանց պատերազմը, մի անհատի

մտաց գիտն ընդ համարել, որպիսի կարծիք մեզը չնճը կտրող յայտնած լինել եւ ոչ մի տեղ » : Ի՞նչպէս մեկնեմք ուրեմն իւր վարձմունքը, որով ի պաշտպանութիւն Ղազարայ՝ որ այդ խորհուրդը միայն Միհրնիսիանի կուտայ (եւ յետոյ հակասաբար Վարզազաւանայ), կը դատաւիրէ՞ գլխիլէ՞, որ ոչ միայն հազարապետին, այլ եւ մոզաց եւ պարսից նախարարութեան կ'ընծայէ զայն :

Ժ. Տէրպօղոսեանի նկատողութիւնները կը սկսէին իսկոյն բաղդատութեամբ Եղիշէի ընդ Ղազարայ նոցա յազգէն գտած ընդունելութեան մասին : Բետոյ ի քննութիւն Եղիշէի կ'առաջարկէր երեք կետեր (գորս մեր յառաջարանի մէջ համաձայնած ենք), որոց երրորդն էր համեմատել զնա միւս պատմչաց հետ, Ղգ. Թով. Բովհ. եւ այլոց : Այս կը լինէր ընդհանուր յառաջարանի մէջ : Ապա կը բանայր Ա զուրկը, յորում կը քննադատէր Թովմայի անսովոր տեղեկութիւնքը : Բետ որոյ կը սկըսէր ի գլուխը, փոքր յառաջարանով մի՛ յորում կը պարզէր իւր քննելի նիւթերը : — Մեք մեր խորհրդածութեանց մէջ Վարդանանց պատմութեան գլխաւոր նիւթը համարելով Եղիշէի եւ Ղազարայ պատմածները, եւ երկրորդական՝ Թովմայի աւանդածները, — ինք քննադատն այլ ընդհանուր յառաջարանի մէջ նախադասած է Եղիշէի համեմատութիւնը Ղազարայ հետ քան Թովմայի, — վերջնոց մասին մեր խորհրդածութիւնը յետաձգած ենք քան զառաջնոցն, ընդհանուր յառաջարանի հետ միացնելով ի գլխոյն յառաջարանի, եւ յաւելլով, թէ զայս կ'ընենք այն պատճառով զի քննադատին Ա զուրկը « կոպտ չունի յառաջարանի մէջ յայտնած նպատակին հետ » : Մեր այս խօսքը մի մեծ « յանձնարար » կը լինի յալս քննադատին, որ այսու կը կարծէ անշուշտ. թէ քննեալ խնդրոց լուծման յալողութիւնն իւր կողմն է չլրջած :

ԺԱ. Գործ մի ամէն բանէ յառաջ իւր ծանօթ հեղինակի ձեռքէն խելքի՝ արդի քննադատից ումանց « նորաձեւութիւնը » կոչած ենք (ՅԵ, 9) : Տէրպօղոսեան չի հասէր նախ այդ բառին այդ իմաստիւ գործածութեան, եւ երկրորդ՝ այնու եղած ակնարկութեան : Ըստ առաջնոյն կը կարծէ նա՝ թէ « տարագիր (սարբողութեանց եւ սովորաբար նիքսկան) sic) իրերի մասին գործադրուող » մի բառ է այն (233) : Նկատելով սոսիսկոսիով քննադատիս յիշեալ բառի իմաստից վարչականութիւնի անգիտութիւնը, եւ սիրոգիզմի եւ պրոպագանդական ուղղութեան հակառակ տուած այդ տեղեկեցիական վճիռը, որ կարծես հայերենի մի քով պրոֆեսորի բերանից

լինի, արդարեւ նորա մեր լեզուն դատելու competent չլինելը մի յայտնի ֆակտ է զառնում. եւ նրան ընդունող օրգաննա՞ւ առանց ծանօթութեան հրատարակութիւն մեզ զարմանք է պատճառում : Կը հրաւիրեմք զՏէրպօղոսեան կարգել նոյն բառի սովորաբար բարդ յակնո իմաստները դէթ չ,կկ. բառագրոց մէջ : — Գալով երկրորդ կետին, չիտեմք թէ մի նորաձեւութիւն աւելի քան մի հոգի հետեւող ունելոյն համար կը դադարէ նորաձեւութենէ : Բայց մանաւանդ կը զարմանամք այն բանի վերայ, թէ մի մարդ՝ որ կը խոստովանի թէ « Եղիշէի ուսումնասիրութիւնը մատենագրական տեսակէտից՝ մեր ոյժից վեր է » (Ժ, 130), որում ի բուրբ սրտէ հաւատացեր էինք եւ կը հաւատամք միշտ, ի՞նչպէս այժմ եղեր կը պահանջէ՞ որ ի լուր իւր « վճռոց » ձայն բառնամք, « Magister dixit! » եւ ոչ « mode! mode! ». եւ այն՝ այդպէս լատիներէն եւ գաղերէն, որպէս զի բուրբ աշխարհ իմանայ, եւ ոչ հայք միայն :

ԺԲ. Ի հետազոտութեան Եղիշէի եւ Ղազարայ ցանկերուն ցուցած ենք թէ անոնց ի միմեանց զարտուղութիւնն արդիւնք է ոչ ի թէ՛ զանազան աղբերաց, այլ մասամբ հեղինակաց ազատութեան, որոյ փաստ տուինք երրորդ հանրականին մի կետով զանազանութիւնն ի չորրորդէն՝ երկու ստանդանց քով եւս, ուստի հետեւաբար եւ Ս դարուն այդպէս յօրինուած ի բուն հեղինակէն. եւ մասամբ գրչաբարց աղաւաղման՝ զոր տեսանք յայտնապէս եւ ուղղիցիւնը իսկ զովման ինչ ինչ կետերու մէջ : Սակայն Տէրպօղոսեան դեռ չի ուզեր տեղի տալ. եւ չհամարձակելով ուղղակի պատասխանել այդ երկու ապացուցեալ մեկնութեանց, կ'առաջարկէ քանի մի խուսափողական հարցումներ, որոց դէմ մի եւ նոյն գէնքերը պիտի գործածենք մեզ հոս :

« Նախ, կ'ըսէ, ինչո՞ւ Եղիշէն պէտք է տարբերէր չորս ցանկի կարգերը իւր միւս ցանկերից » : Որովհետեւ ասոնց եւ նոյն իսկ հանրականաց մէջ (հմտ. Թ. 3 եւ 4) ազատութեամբ է վարեր* . զի նորա նպատակը չէ

* Մեք նկատելով զայդ ստիպւած էինք է, 2 եւ 4 ցանկերու միմայնութիւնն առանց մասնաւոր լանիւն կամ այլ խօսքով « զիտեմք թէ » յառաջ եկած համարել. (չիտեմք թէ 3, 8 եւ 9 ցանկերու անփայտանութիւնն իրարու մէջ) : Այս բանիս չի ներք քննադատը, զի եւ մեք չեմք ներած իւր « պատահական

եղեր նստել բարձական ցանկեր յօրինել, այլ պատմութիւն ընել. ուստի եւ ոչ Հանրական քը Համաձայնեցուցեր է Ե դարուն Նախա-բարական օրինական կարգին (ՄԵ, 12-3): Եւ դարձեալ՝ զի գրողներն այլ խանգարուեր են (14-6). որ եթէ այս շինէր, ցանկերն այժմ աւելի մօտ կը լինէին միմեանց՝ ունեցով միայն « պատահական » զանազանութիւնը: — « Երկրորդ՝ ինչո՞ւ յատկական երկու ցանկերը՝ նման ընդհանուր ցանկերի, իրար մէջ Համերաշխութիւն չունին ստացած Եղիշէից »: Տես մի եւ նոյն պատասխանը: — « Երրորդ՝ ինչո՞ւ միայն չորս առաջին ցանկը ընդօրինակեց Ղազար Եղիշէից »: Սա քնն մեզ ունի, երբ Ղազար ի Շաւարայի խմբուած նախարարաց անուանքը (որը կը կազմեն Եղ. առաջին սեպհականը) չէ ոչգած յիշել, եւ ոչ թէ զի սպիտակ գեւ չկար այն առ Եղիշէի: ապա թէ ոչ՝ գէթ Սարաւրի կամ այլոց Հարցնելով կ'արձանագրէր: Իսկ չէ առած նորա երկրորդ սեպհականը, զի կրկնութիւն էր այն Վասակայ կուսակցաց, զորս անգամ մէջ առ մէջ երկրորդ Հանրականի հետ: — Չորրորդ Հարցումն նոյն է երրորդին հետ, ուստի եւ պատասխանը նոյն: — « Հինգերորդ՝ ինչու Ղազար Եղիշէից ընդօրինակած ցանկերի կարգով չյօրինեց իւր երեք յատկական ցանկերը »: Պատասխանը տես առաջին Հարցման ծայրը: — « Վեցերորդ՝ ինչո՞ւ Ղազար յատկական ցանկերը գէթ իրար մէջ առ ընդհանրութիւն չունին »: Տես նոյն պատասխանը:

Այժմ կարգը մերն է Հարցումներ ընելու: Նախ՝ Տէրպօղոսեան իւր երկրորդ եւ վեցերորդ Հարցմամբ կը հաստատէ՝ թէ Եղիշէ եւ Ղազար իւրաքանչիւր սեպհականի համար եւս զատ աղբիւր են ունեցեր, ինչպէս կը պահանջէինք իրմէ ընդունել ըստ իւր ուղղութեան: Արդ կը Հարցնեմք՝ թէ քննադատն ուստի՞ կ'ապացուցանէ Վարդանանց եօթն՝ եւ Եղիշէի եւ Ղազարայ հետ ինն պատմի ունեւ: — Երկրորդ՝ Եղիշէն եթէ ուշ ժամա-

նակի գործ է, գէթ աղբիւրը ցանկերուն Ղազարայ, որ Ե դարուն է եւ ի Վարդանանց ոչ ուշ պատմագրից, պիտի լինէին Վարդանանց ականատես մարդիկ: Արդ կը Հարցընեմք. եթէ դարուն ո՞ր եւ է պատմիչ ստիպուած էր նախարարաց օրինական կարգը պահել միշտ յիւր պատմութիւնեան, դժաւ ինչպէս կրցան մին միւսին Հակառակ կարգեր յօրինել եւ աւանդել Ղազարայ: — Երրորդ՝ եթէ ընդունինք նախալիշեալ եօթն աղբիւրը, ազոնց իւրաքանչիւրն ապաքէն չէր կարող լոկ մի ցանկ ունենալ. զի անկարելի էր՝ որ պատմիչ մի միայն Սարաւրի մէջ յիշէր նախարարները (թ. 7), կամ միայն Յազկերտի թղթոյն պատասխանելու առթիւ (թ. 5), կամ միայն յաղուանս երթին պատճառաւ (թ. 6), եւ այլն, եւ ոչ նա եւ այլ դիպուածոց մէջ՝ գէթ ըստ մեծի մասին: Արդ՝ ինչո՞ւ Եղիշէ եւ Ղազար լոկ մի պատմիչ չառին իրենց ցանկերը, որ ժամանակ Համաձայն պիտի լինէին անոնք՝ գէթ ըստ մեծի մասին՝ իրարու մէջ, այլ զմիւսն այս պատմիչէն: Երբեք ոչ, ապա լոկ մի պատմիչ եթէ Տէրպօղոսեան կ'ըմբռնէ՝ թէ նոյն պատմիչը չէ կարող մի եւ նոյն տոհմերը մերթ այս կարգաւ եւ մերթ այլով յիշատակել, նոյնը Եղիշէ եւ Ղազար յայլմէ մտածեր. եւ ինչո՞ւ նոքա յայլոց քաղած ցանկերը չհաստատեցին միմեանց: — Հինգերորդ՝ ինչո՞ւ երկու զատ զատ պատմիչներէ առաւ Եղիշէ մի եւ նոյն անձինքը, այն է Վասակայ կուսակցութիւնը (2 եւ 9 ցանկերը), եւ գոչ չեղաւ միով կամ թէ ինչո՞ւ չմիացոյց զանոնք ի մի ցանկ, Նմանապէս ինչո՞ւ Ղազար պատմիչ մի առնելով ի պարս կապեալ նախարարաց ճոխ ցանկը (թ. 4), քննաց անոր Համառօտն այլ առաւ (թ. 7) ուրիշէ մի: Մի անտրամաբան գործ, յորմէ ինք Տէրպօղոսեան եւս պիտի զգուշանար անուշայ, ինչպէս կ'ընծայէ յիշեալ պատմաց: Մեզ գուցէ Հարցնե՞նք իրենց պատմիչքն ինչպէս յօրինեցին երկու երկու ցանկ նոյն անձանց վերաբերեալ, ադոր պատասխանը պարզ է: Եղիշէ որովհետեւ յառաջ լոկ տոհմային անուամբ յիշած էր սեւեհեցւոյն կողմնակիցը, երկրորդին մէջ անձանց անուամբ եւս յիշեց: « որոց անուանքն են այս », Հանդերձ յաւելուածով նոցա թուոյն՝ որ եղած էր մի ժամանակէն

Համարել՝ » երրորդ Հանրականին ընդ այլ Հանրականաց տարածայնութիւնը: Իայց որչափ տարբեր են իւր եւ մեր պատահականքը: Իարձական կարգի ուշադրեմը չպարտուր զարտուղի միօրինակութենէ՝ եւ ոչ իսկ « միայն մի դէպքով » չորս սակաւաթիւ ցանկերու մէջ. իսկ կարգի անուշադրելը կրնար մերթ անմիակերպ եւ մերթ — իրաւամբ ուրեմն « զգուշացուի իմն » — միակերպ ընթանալ վեց ցանկերու մէջ:

* Արդարեւ կը յիշուին միայն անուամբ քանի մի պատմագիրք Ե-Ձ դարուն, որոց ի մէջի

այլոց եւ Վարդանանց պատմութիւն զրեւն յայտնի չէ — բաց ի կեղծ Աբրահամէն. — ուստի եւ ոչոքա մասին ո եւ ընդունելի կարծիք յայտնելն անկարելի է: ինչպէս ըսինք ուրիշ անգամ (Իզմ. ՄԵ, 55-6):

ի միւսն, իսկ Ղազար նախարարաց զերու-
թեան պատմութեան առթիւ յիշելով անոցմէ
զոմանս, յետոյ դրաւ նոցա ընդհանուր ցան-
կը: Այս բնական ընթացքն է պատմութեան:
ԺԳ. Ենթակալ պէտք է լինիմք՝ որ քըն-
նադատը վերջապէս կը խոստովանի մեր յո-
գուածոց «միակ արժանաւորութիւնը» նը-
կատմամբ զրպարական հետազոտութեանց
կատարելու եւ կոնիքրի տպած հատակտո-
րին: Թէ եւ ասոնք եւս ի բաժնատանաց
զերծ չեն. նախ՝ զի ցանկերը «ամբողջ ցու-
ցանկերի մէջ» արձանագրած չենք իւր ու-
զած ճապաղ ոճով, թէ եւ անոնց տառական
զանազանութիւնքն իսկ նշանակուած են ծա-
նոթութեամբ: Երկրորդ, զի մեր հետազո-
տութիւնք «իրենց իսկական ծառայութիւնը
չեն կարողացել մատուցանել» մեզ. բոտ ու-
րում ցանկերու մասին եզրակացուցեր եմք,
թէ որովհետեւ անոնք զրպարաց մէջ այլ-
այլած են, պէտք չէ հիմուիլ տպագրաց
ներկայացուցած կարգի վերայ. եւ կոնիքրե-
րի հատակտորին համար, թէ որովհետեւ
նա մասամբ սխալ կարդացած է իւր զրպա-
գիրը եւ մասամբ խանգարուած է եղեր, պէտք
չէ վստահիլ անոր վերայ: Ասոնց հակառակ
հետեւութիւնքը քննադատին կը թողումը
հանել:

ԺԴ. Չեմք ուզեր սակայն մոռանալ՝ թէ
նա ունի մի լուրջ փաստ եւս. այն է՝ «պէտք
է ջանայ մօտիկ ապագայում մասնանիչ ա-
նել մի գլխաւոր աղբիւր, — ոչ շատ ան-
յայտ եւ ոչ շատ յայտնի, — որից օգտուել
է Եղիշէի պատմութեան խմբագիրը»: Մեք
կը յուսամք տեսնել նա եւ այդ «ոչ շատ
անյայտ» աղբիւրը. թայց եւ վստահ եմք՝
որ Եղիշէի խնդրոյն Տէրպօղոսեանի փափա-
քանաց պէս լուծումն երբեք չպիտի դադա-
րի ունելէ զիւր «մօտիկ ապագայն»:

ԺԵ. Քննադատին ներկայ յօդուածին մէջ
ստեպ յանդիմանուած է մեր մի գլխաւոր
թերութիւնը՝ ազգասիրութիւնը, որով չեմք
հանդուրժած յայտնուած տեսնել «զգարչե-
լիսն» Եղիշէի. եւ յաճախ տրուած է մեզ
նայնպիսի անախորժ հոտերով զանգուած
խրատներ: Ար որ կը պատասխանենք. մեր
հին մատենագրութենէն ո եւ է մի գործ քան-
դելով կամ արտաքսելով՝ յայտնի է թէ աղ-
քատուցուած կը լինիմք զայն. եւ այդ աղ-
քատութիւնը մեր մարդկային բնական անձ-
նասիրութեան դէմ է: Մեք դեռ չեմք հասած
այն գերբնական կատարելութեան, որով կա-
րենամք սառնութեամբ արհամարհել մեր բո-
լոր սեպչականութիւնքը. ուստի եւ պարտա-
ւոր կը զգամք զմեզ կանգուն բռնել որ եւ է
գործ, ցորչափ ունիմք ի ձեռին օրինաւոր

փաստեր ի նպատակ նորին: Ուրիշ բացատրու-
թեամբ՝ օտոյր եմք նախ յարմար դատուած
սպեղանեօք մօտենալ հիւանդին: Իսկ Տէր-
պօղոսեանի եւ նմանեաց ուղղութիւնն է տա-
պարով այցելել խոտացելոյն, եւ զայն քննիլէ
յառաջ սկսիլ անդամահատել, սպանել, ոչըն-
չացնել, ինչպէս փորձեց նա իւր դեռ առաջին
յօդուածով: Թող մեր ողջամիտ որեարք դատի՝
թէ այս երկու ընթացքներէն որն է դատա-
պարտելի: Իսկ մեք կը կնքեմք մեր խօսքն
սու Տէրպօղոսեան, տալով իրեն մի բարե-
կամական խորհուրդ, որ եթէ ճշմարտապէս
կը փափաքի օգտակար լինել գրականութեան,
... Հրաժարի քննադատութենէ: Ո՞ր հարկ
կը ստիպէ ձեռնարկել այն բանին՝ որում
մարդ յարմարութիւն չունի:

Հացոռնի

ՎԱՆԱՅ ԵՌԱՎԱԿԻ ԿՂԶԻՆԵՐԸ

ԱՂԹԱՄԱՐ

(Հարբ. տիս յէջ 411)

ԵՐ Թէոդորոս Ա. հայրապետէն վերջ
Մամուէլ Անեցին Զո (940) Թուին
իբրեւ կաթողիկոս կը յիշէ. «Տէր Եղիա
ամս Ե¹». Եւ անմիջապէս վերջը կը դնէ
ԶոԱ (941) տարեթիւն ու կը յաւելու. «Ի
Տէր Եղիայէն էառ զԱղթամար Գաղիկ
եւս նմա զիլի, շինեաց եւ կատարեաց անդ
զեկեղեցին»: Անեցւոյն աստ յիշած Թուա-
կանը բոլորովին հակառակ կ'ենէլ Գաղիկայ
Աղթամար եկած Թուականին, եւ այս մի-
ջոցս բոտ պատմչաց հայրապետական աթոռ
նաւոր է Տ. Թէոդորոսի եղբայրը Տ. Եղի-
շէ. Թէ եւ լուսաբանութեան, քննութեան եւ
եւ մեկնութեան կարօտ կը գտնենք Անեցւոյ
յիշած Թուականը, սակայն արդէն իսկ բա-
ւական երկարեցաւ մեր գրութիւնն, եւ ան-

1. Մամուէլ Անեցի, 1893 Վաղարշապատ,
էջ 99: